

ФІЛОЛОГІЧНІ НАУКИ. Літературознавство**УКРАЇНА В ЖИТТЄТВОРЧОСТІ В. ВИННИЧЕНКА-ЕМІГРАНТА
(ЗА РОМАНОМ С. ПРОЦЮКА «МАСКИ ОПАДАЮТЬ ПОВІЛЬНО»)**

Л. М. Горболіс

(доктор філологічних наук, професор, Сумський державний педагогічний університет)

В статті аналізується роман сучасного українського письменника С. Процюка «Маски сповзають повільно» (2011), досліджуються особливості художественного зображення духовних зв'язів головного героя твору – письменника і політичного діяча Володимира Винниченка – з Україною в час його перебування в еміграції.

The article deals with novel «Masks slip down slowly» (2011) by the modern Ukrainian writer S. Protsiuk, researching the specifics artistic representation of the spiritual connections of the main character of novel, who was the writer and the politician Volodymyr Vynnychenko, with Ukraine during his staying in emigration.

Різноманітна, жанрово багатоманітна й стильово своєрідна проза сучасних українських письменників потребує ґрунтовних студій. Самобутнє прозописьмо С. Процюка посідає вагомe місце в сучасному українському літературному процесі. Мета статті – на основі роману С. Процюка «Маски опадають повільно» дослідити роль, місце і значення України в життєтворчості українського письменника та громадського діяча В. Винниченка в еміграції. Завдання статті – з'ясувати ступінь духовного єднання головного героя твору з Україною.

Біографія В. Винниченка виразно тематизує твір. Життєтворчість відомого письменника – своєрідний текст-донор, що дозволяє трансплантувати фрагменти-епізоди-миті життя письменника й перетворити їх на фабульні складові твору. Проте, як засвідчує роман, С. Процюк працював із досить тонким і вразливим матеріалом – це психосвіт В. Винниченка. Автор успішно віднайшов кордони й межі дозованої присутності життя В. Винниченка в художньому тексті – «пристрасні, мученицькі і болючі пошуки власної сутності у творчості, громадській діяльності, любовних історіях» (1, 4).

Роман С. Процюка про В. Винниченка – це виразник «тексту культури» (Ю. Лотман), «тексту життя» (Р. Барт), позаяк головний герой твору – відомий політик і письменник, творець історії України, талановита людина. Саме тому роман вимагає від реципієнта роботи душі й серця, а також потужних знань про життя-творчість-діяльність В. Винниченка, про політичну ситуацію в Україні й у світі, про «секрети творчості» та їх специфіку, аби «внутрішній світ і складний шлях героя від ексцентричного невротика, екстравагантного і сенсаційного митця до видатного мислителя, який гідно представив українську літературу у світі» (1, 4), були зрозумілими.

У властивій С. Процюкові стильовій манері, що її ні з чим не сплутаєш, із художньою вишуканістю заявлені колізії свідомого та несвідомого, виповнені філософією життєві концепти, вишукана метафорика й глибока символіка, таємниці внутрішніх структур людського ества, ускладнений наратив, що сприяють художньому відтворенню буттєвого і позабуттєвого, матеріального й нематеріального, українського та космополітичного, закономірного й парадоксального, особистого-національного-вселюдського. З огляду на сказане зрозуміло, що до аналізу твору С. Процюка слушно застосовувати різні підходи та широкий арсенал методологій. Ми обираємо дослідження таємниць духовного єднання В. Винниченка з Україною.

У романі постать В. Винниченка представлена у засягах моральних, політичних і громадянських пріоритетів, а також мистецьких орієнтирів і мотивів життєдіяльності; відтворено широку амплітуду переживань, складний процес удивляння письменника в себе, прислухання до внутрішніх змін, до кожної клітини організму, що активно реагувала на

Україну, попри віддаленість від неї, а згодом і усвідомлення безперспективності й неможливості повернення на Батьківщину.

Прикметною є оповідна манера твору. Наратор у романі С. Процюка поєднує функції вдумливого психолога, аналітика (а інколи навіть судді чи адвоката), дослідника творчості письменника, власне оповідача й реципієнта. Він разом із В. Винниченком співвідтворює його життя і психосвіт: поєднує минуле, тобто споглядає митця з осердя тогочасної доби, й теперішнє – з позицій сьогодення оцінює життєдіяльність В. Винниченка як наш сучасник, характеризує події його душі, а також констатує, аналізує, апелюючи до відомих фактів із життя митця і країни, озброївшись історично випробуваними принципами, узагальненнями тощо. Наратор постійно звертається до В. Винниченка-наратора, ніби веде діалог із ним, пояснюючи письменникові його самого, позаяк, перебуваючи там-і-тут (там, у минулому, тут – у сучасному; викладові форми художнього твору це дозволяють), знає більше про письменника, ніж він сам, що засвідчують, скажімо, рядки, висловлені з приводу роману В. Винниченка «Слово за тобою, Сталіне!»: *Твій роман у майбутньому перекладуть на десятки іноземних мов. Світ жахнеться, читаючи крик твого скривавленого серця* (1, 261). Наративні особливості специфікують твір, посилюючи й увиразнюючи його психоаналітичні й інтелектуальні засновки, що реалізуються, наприклад, у роздумах наратора про Майстра: *...кожен Майстер, прямуючи до метафізичної вершини, хоче він цього чи ні, думає про це чи ні, опиняється серед розрідженого повітря і невиразних силуетів [...] Майстер завжди найпотрібніший і завжди зайвий. [...] писати посередньо Майстер не може собі дозволити – краще мовчати. Майстер не впевнений, що він Майстер. А той, хто впевнений, що він Майстер, – зазвичай ним не є* (1, 255).

Як засвідчує роман, усе життя В. Винниченка свідомо й підсвідомо був виповнений Україною і головно тоді, коли перебував в еміграції. *Життя повне дивовиж. А найбільше з них – Україна. Особливо це відчуваєш тут, в еміграції,* – зауважує С. Процюк про ціннісні орієнтири В. Винниченка (1, 46). Із виїздом за кордон життєсвіт письменника змінився – відбулася переоцінка вартостей; але Україна в його ієрархічній системі залишилася домінантою. Тривалий час він ще сподівався повернутися на Батьківщину: *Знаєте, якби можна, ми з дружиною за кілька годин склали всі наші манатки і пішки помандрували б в Україну. Якщо потрібно, навіть дорогою через Китай. Я задихаюся тут, не чуючи своєї мови, між чужими людьми з чужими досвідами, такими рутинними і нецікавими* (1, 175).

В. Винниченко розумів, що він – творча особистість – мав розвиватися. Але в умовах чужини, без Батьківщини його душа перебувала в окупації, тому письменник мав знайти в собі сили і з найменшими душевними втратами інтегруватися в інший культуропростір, визначити лінію свого саморозвитку, координати руху й самореалізації, щоб освоювати світ і себе в ньому та продовжувати бути з Україною.

Аби протистояти чужому світу, не відлучитися від своєї суті й зберегти набуту від рідної землі духовну енергетику, В. Винниченко мав віднайти опертя. Таким *опертям* від початку перебування в еміграції була для нього Україна. Думка про неї допомагала йому відкриватися світу, шукати на чужині засновки для адаптації. Важлива для розуміння психосвіту В. Винниченка деталь: чужина активізувала його самоусвідомлення. Український письменник-емігрант виробляв і щоденно апробував етику стосунків із дійсністю, прийнятність тих чи інших життєвих постулатів. Він був одним із небагатьох українців у еміграції, хто, як, скажімо, П. Яцик, мав *віру в інстинкт самозбереження своєї країни і мого народу* (2, 115). Тому продовжував на чужині працювати для України. Як відомо, «прагнути, бажати, діяти змушує нас усе наше минуле, разом із природженими схильностями нашої душі» (3, 13). В. Винниченко опинився на чужині з досвідом минулого своєї країни, непритлумленими і непригаслими переживаннями України. Він потрапив на чужину (і це важливо!) з Україною. За допомогою художньо відображених у романі складних аналітичних розмислів, внутрішніх суперечностей та узагальнень герой, констатує С. Процюк, збагнув, що логіку його думок, вчинків і життя на чужині в цілому вибудовуватиме Україна, що першочергову роль у структуруванні простору його душі має відіграти саме Україна – як пріоритет, орієнтир, сенс, принцип, мотив тощо.

У спогадах і пригадуваннях ріднокраю позасвідомо оприявнювалися духовно засвоєні Україна та українськість, що допомагали В. Винниченкові психологічно адаптуватися до чужосвіту, зорієнтуватися й зорганізуватися в ньому. В еміграції ество письменника продовжувало відчувати біоенергетику рідної землі. Так чужина підсилює його ідентичність, активізує пам'ять про Батьківщину, тобто «будить ... тугу або і пам'ять про щось, що ми втратили» (4, 19). Художньо посталий степ у романі С. Процюка «Маски опадають повільно» не тривіальний образ, а «симптом пам'яті» (А. Руткевич) головного героя, складна психоаналітична конструкція, символ, який «зітканий із матеріалу асоціацій, зв'язаний із життєвою історією індивіда» (5, 212). Степ розумівся головним героєм твору як частина національного організму-Батьківщини – географічного, історичного, культурного, етнографічного. Степ – промовистий факт духовного життя В. Винниченка, що в структурі Космо-Психо-Логосу (за Г. Гачевим) українця є кодом національної ідентичності, виразником національної самобутності українського письменника. Степ, зауважує у творі С. Процюк, – це українська присутність в чужокраї, що окреслює й усутнює лінію переживань героєм України як *цінності*.

У силове поле асоціацій В. Винниченка з домінантою *Батьківщина*, як засвідчує роман, потрапляють мати, батько, дід, черешні, а також корпус кольорів, запахів тощо. Головний герой твору часто пригадує *старосвітську атмосферу дитинства, мудрих дідів у широкополіх брилях..., дух вечорниць... – і мені несподівано хочеться заридати. Чого я тут? Чого не хтось інший? Для чого мені цей чужинецький вавилон, де ніщо не зворушує, не надихає, лише посилює відчуття пустки?* (1, 176). Так поступово на чужині народжуються нові переживання України, уже своєї-не-своєї; започатковуються складні процеси вдивляння-вслухування-вдумування в Україну з віддалі, з позиції чужини, щоб осягати себе в координатах національної ідентичності, де Україна – центр, точка відліку духовного життя українця. В. Винниченко продовжував Україну у Франції, називаючи, скажімо, Канни Каневом. Таке умовно символічне накладання смислів сприяє усвідомленню зумовленості власної суті, заглибленню у складні душевні стани та мікрокосмос переживань і почуттів головного героя роману.

Певний час В. Винниченко не відчував кричущої далекості від України, позаяк утворену волею обставин порожнечу заповнювали листи, рецензії на твори, візити друзів із України, грошові допомоги та гонорари. Однак, попри це, французьке життя його не задовольняло – він утікав від порожнечі паризького шуму: *Тобі так і не вдалося влитися в ритм цього міста, яке чимало людей вважає літературною столицею світу. І, певне, уже не вдасться [...] Ти не можеш жити без думок про Україну* (1, 238). Головний герой твору внутрішньо спрямовував себе на інтеграцію в чужий світ, проте не налаштовувався на звикання до чужини, позаяк мріяв повернутися на Батьківщину, прагнув цього. Так Україна ставала для В. Винниченка-емігранта *метою*.

Згодом час, віддаленість від України, сумніви щодо можливого повернення на Батьківщину змінюють психосвіт В. Винниченка, притлумлюють у його пам'яті близьке й дороге: *З моїх писань поволі вивітряється Україна. І не в тематиці справа, а в чомусь невловимому, у якомусь розчині, що скріплює писання. Це відбувається так непомітно* (1, 176). Як відомо, «творчу наснагу митці можуть отримувати від зовнішніх вражень» (6, 167). Але чужина не могла надихнути В. Винниченка-українця на відтворення українських реалій, що було згубно для письменника, який виступив проти ескізного, штучного чи спотвореного змалювання України. *Еміграція вичавлювала творчу силу* (1, 209), – зауважує С. Процюк. Особливо це гнітило й непокоїло В. Винниченка ще й тому, що Україна у творах материкових письменників моделювалася у строго визначених тоталітарним режимом координатах. *З літератури зникають психологія, вічні питання* (1, 235), – додає автор роману «Маски опадають повільно». Глибину й складність переживань В. Винниченка – українського письменника – випрозорує голос досвіду наратора: *...ти не міг допустити до власної душі відчай і спустошення. Інакше – мотузка [...]. Возвеличити українську людину може лише той, хто сам пізнав безодні розпачу...* (1, 209).

Спогади про Україну обезбарвлюються, проте вона не зникає зі снів, які добувають дійсність. Дитячі чуттєво-емоційні переживання та постаті матері, батька з'являються у сновидіннях. Несвідоме В. Винниченка має свій зміст, енергію і механізм з'яви, що важливо, адже матеріал, який формує зміст сновидіння, походить від реальних переживань. Як відомо, «незрозуміле не знаходить собі вираження у сновидінні» (5, 196), позаяк «світ сновидінь є світом не лише причинно-наслідкових зв'язків, а світом смислів» (5, 193). Введений у роман С. Процюка оніричний дискурс про Україну увиразнює наратологічну специфіку та архітектонічні особливості твору, а також присутньо конкретизує концептуально важливу ідею єдності В. Винниченка-емігранта з Україною.

Несвідоме підсилювало тривання України в житті й творчості письменника. Онірична Україна засвічує неперервний зв'язок з Батьківщиною, це, власне, і є переживанням України. В художній концепції психологічного роману С. Процюка сні є продовженням Винниченкового себе-розуміння без маски. *Чого Україна так часто мені сниться – і я нічого не можу з цим зробити, не можу наказати своєму сновидцеві, щоб не спокушував мене видивами дитинства і юності?..* (1, 176), – розмірковує головний герой роману. Як відомо, канал дій у сні закритий, і все ж Україна за допомогою снів, попри їх різноплановість та багатоаспектність, була тією основою, що осенсовлювала його життя. «Смисли сновидінь і денної реальності переплітаються, ірреальне хоча б частково стає реальним для нас» (5, 193). Завдяки снам про Україну перспектива бачення В. Винниченком реальності змінюється.

Письменника постійно підтримувала свідомо й несвідомо себе-ідентифікація з Україною, а підґрунтям ідентифікації, як відомо, є емоційна прихильність до об'єкта наслідування. Наслідування України у Франції забезпечує «архітектоніку душевного апарату» (З. Фройд) українського митця. В. Винниченко продовжував ідентифікувати себе з Україною в житті й творчості, працювати для України й українців. *Здається, – зауважує наратор, – ти вже прожив у Європі кілька життів ... німецьке ... французьке столичне..., а тепер французьке сільське...* (1, 258). Проте Франція так і не стала для нього новою батьківщиною. *Ти жив у остогидлому Парижі [...]. Тілом ти був у Франції, а серцем – в Україні. Небагато знайдеться вірців такої самовідданості і жертовності, з якими ти ставився до своєї Батьківщини. Ти оточив її магічним німбом* (1, 231), – наголошує С. Процюк. На чужині В. Винниченка могла зберегти лише Україна і все, що про неї і для неї думав, говорив, писав.

«Механізм» ідентифікації з Україною підтримувався інстинктом самозбереження. В. Винниченко активно включився в самоконструювання реальності – перо й сільськогосподарський реманент гартували його душу й тіло у Мужені під Каннами, сприяли налагодженню етики стосунків зі світом, створенню системи думання й життєдіяльності, в якій Україні належало чільне місце. Він (за Г. Сковородою) шукав істину в собі через переживання України.

Згодом «землячки» з України – та й не лише вони – починають його ігнорувати: *Для багатьох ти – продажна імперіалістична сволота, яку невідомо чому друкують. Або авантюрист і еротоман. Або архаїчний уламок. Або Мефісто з кількома серцями і багатьма обличчями... Для емігрантів ти – радянський шпигун, якому не можна довіряти. Або космополіт [...]. Або письменник-невдаха [...]. Навколо тебе поволі утворюється вакуум. Ти стаєш символом минулого, хоч і недавнього. Ти ще сповнений сил і задумів, але не підозрюєш, що починається одне з найтяжчих випробувань – ти починаєш писати не для читача, а в порожнечу* (1, 228). Таких відвертих апеляцій наратора в романі С. Процюка чимало, що прикметно для твору з психоаналітичною домінантою, яка допомагає художньо увиразнити суперечливість природи В. Винниченка, глибину трагізму й невичерпність туги митця.

Щоб не бути в порожнечі й не стати минулим, В. Винниченко продовжує писати для України, употужнюючи духовний зв'язок із ріднокраєм, він наполегливо нагадує зажаханим радянською тоталітарною системою українцям про себе, продовжує тримати себе у творчому тонусі, осенсовлювати своє життя Україною-цінністю, адже «сєнс життя, – як відомо, – пов'язано із цінностями, які в ньому, житті, реалізуються» (7, 45).

Життя В. Винниченка у Франції було виповнене Україною-змістом. Письменник був європейцем із українським серцем і світосприйняттям. Він намагався робити прийнятною

Францію для себе, дружини і своєї творчості. Випробування чужиною – це складний процес самооновлення, самопізнання й самотворення, позаяк «існувати» означає змінюватися – змінюватися, щоб визрівати, щоб постійно творити самого себе» (3, 15). Він змінювався (ці зміни відображені у творі панорамно й надзвичайно глибоко) і поволі скидав маски.

Він мріяв про власну дитину, яка б несла енергетику рідної землі, біологічно продовжувала б його, утривавлювала б його досвід переживання України. Показовими і на перший погляд несподіваними, проте, враховуючи суперечливість натури та схильність В. Винниченка до експериментаторства, все ж зрозумілими є такі рядки у романі С. Процюка:

Поволі звик до життя у Франції. Він – громадянин землі ... він навіть це собі як молитву. Інакше печаль за Україною може розчавити.

Інакше йому посеред Парижа не привиджувалися б іноді біленькі хатки.

Інакше в упевненій посмішці його Розалії він не відгадував несміливий прощальний усміх степової Марії.

Він переконує себе у власному космополітизмі. Інакше солоний запах французького містралю, щезнувши, залишить йому лише пахощі світанкового степу (1, 212). Звернімо увагу на промовистості й парадоксальності створеної ситуації: переконати себе у космополітизмі, щоб не втратити України як опертя. Але зауважмо: переступити за межу відчуження від України він не боїться, позаяк володіє чи не найефективнішим засобом від космополітизму – рідною мовою: *Твоя мова була твоїм останнім пристанищем. Ілюзією твого дому. Ти міг робити автопереклади російською, але писати нею – ніколи [...] думав лише рідною. Твій космополітичний соціалізм мав українські очі і голос (1, 221).*

Розгубленість, безгрошів'я, тривога, відчай негативно впливають на життєсвіт письменника. В Україні про нього забувають або вдають, що не помічають, *Європа обирає блазня* (фільми з участю Ч. Чапліна. – Л. Г.) (1, 234), а його творчість нікому не потрібна. Сумніви щодо важливості своєї роботи точать серце українського письменника: *часто хотілося колінкувати до могили своєї матері (1, 233).* Пам'ятання України притлумлюється: *Еміграція вичавлювала творчу силу (1, 209).* До невпевненості долучався й страх: *Ти боїшся руки Москви. Відчуваєш себе загнаним звіром. Уявляєш, що вони арештують вас (Володимира і Розалію Винниченків. – Л. Г.) і не дадуть бути разом у концтаборі (1, 277).* Прикметно, що утривавлений у часі страх поглиблює Винниченкове самопізнання, допомагає відшукати резерви для внутрішнього самозбереження. Інтелект, інтелігентність, уміння зануритися в себе допомагали В. Винниченкові вистояти, душевно структуруватися, створити власними зусиллями український вимір на чужині. «Чи можна бути чужинцем і почуватися щасливим?» (8, 11) – запитує Ю. Крістева. І додає: «Чужинець витворює нову думку про щастя» (8, 11). У своєму романі С. Процюк фіксує важливий факт еміграційного життя В. Винниченка – його роботу над філософським трактатом «Конкордизм», серед головних чинників якого є узгодженість зі своїм «я», з колективом, суспільством, що вимагало від зацікавленої в удосконаленні людини чесності з собою, сили волі, стоїцизму, зосередженості. «Яку філософію обирає людина, залежить від того, що це за людина, бо філософська система – не мертвий домашній скарб... – у ній живе людська душа, яка її, систему, обрала» (7, 35). Філософія конкордизму В. Винниченка – антипод насиллю, протест проти утверджуваного радянською системою дискордизму.

Працювати для України стає потребою, засадою стоїцизму В. Винниченка на чужині. Але Батьківщина, *яка виблискує у снах хижими червоними вогнями (1, 232),* його все ще не приймає, а *той, кого не розуміли або не розгледіли, ломиться від почуття зайвості (1, 255).* До України, усвідомлює головний герой роману, йому вже не повернутися ніколи. Введені С. Процюком експресіоністично-натуралістичні замальовки не лише підсилюють моторошність ситуації, що склалася на Батьківщині, а й присутньо увиразнюють психоаналітичні засяги твору в цілому: *В Україні твориться щось нелюдське вона чи то помирала, чи западала в летаргійний сон з моторошними галюцинаціями [...]. Ти не допускав до власної свідомості усіх масштабів катастрофи. Тільки твій сновидець знав і розумів більше... (1, 243).* Щоб доглибно зануритися у стан свого героя, С. Процюк знову апелює до

оніричного хронотопу: В. Винниченкові сниться, що він іде пустелею (цей образ слушно тлумачити як випалену буттєвими негараздами реалію), попросив води у перехожого, одягненого у вишиту сорочку, а той сказав, що не подає милостині зрадникам. А далі жорстокий присуд наратора-судді (уже не психолога й не адвоката): *Що тебе очікує далі? До України ти вже... вже не повернешся – бо там тебе очікує порожнеча... ти не потрібний цій Україні... ти нікому не потрібний... твої твори нічого не змогли змінити...* (1, 243). Чи не тому так було, що він походив *із земель, вражених вірусом байдужості* (1, 299)? Це – катастрофа українця. В. Винниченко перебував у щільній і зтяжній облозі, але не зрікся України. У сповнених експресії прикінцевих рядках твору постає В. Винниченко-письменник – відкритий, незахищений, без маски.

«Маски опадають повільно» С. Процюка – роман про В. Винниченка та його творчість, про Україну й українця з очима, *перевантаженими печаллю* (1, 245), про свідоме й несвідоме осягнення ріднокраю народженим в Україні емігрантом, про те, як хворіти на ностальгію й не згинувати без Батьківщини; це психоісторія емігранта з Україною в серці. У романі майстерно відтворено складний процес ідентифікації В. Винниченка-блукальця з Україною, яка для нього була метою, змістом, орієнтиром, цінністю, принципом розуміння світу.

1. Процюк С. Маски опадають повільно: Роман про Володимира Винниченка. – К., 2011.
2. Слабошпицький М. Українець, який відмовився бути бідним (Петро Яцик). – К., 2011.
3. Бергсон А. Творча еволюція. – К., 2010.
4. Чижевський К. Чужий – Інша – Свої: розмова над берегом ріки. – Львів; К., 2011.
5. Руткевич А. Психоаналіз. – М., 1997.
6. Левчук Л. Психоаналіз: історія, теорія, мистецька практика. – К., 2002.
7. Гессен Й. Сенс життя. – К., 2009.
8. Крістева Ю. Самі собі чужі. – К., 2004.